

Собовий Олександр Михайлович,

*кандидат юридичних наук, доцент кафедри Теорії та історії держави і права
юридичного факультету Інституту управління та технологій
Державного університету інфраструктури та технологій,
м. Київ, Україна*

КОНСТИТУЦІЙНА РЕГЛАМЕНТАЦІЯ ПИТАНЬ ЗАХИСТУ ЛЮДИНИ ТА ОБ'ЄКТІВ НАВКОЛИШНЬОГО ПРИРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА ВІД ДІЇ НЕГАТИВНИХ ЧИННИКІВ

У роботі досліджується конституційна регламентація питань належного державного управління у сфері захисту людини та об'єктів навколишнього природного середовища від дії негативних чинників.

Ключові слова: конституція, людина, гідні умови життя, навколишнє природне середовище, належне державне управління, обов'язки, відповідальність, адміністративні послуги, адміністративна процедура.

Навколишнє природне середовище є джерелом життя людини. Антропогенне забруднення природи призвело до порушення рівноваги в біосфері і стало суттєвою проблемою сьогодення. Отже, однією з найбільш актуальних глобальних проблем сьогодення є захист людини та об'єктів навколишнього природного середовища від дії негативних чинників. Конституцією України зазначено, що обов'язком представницьких інституцій держави має бути турбота про забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її життя (Преамбула) [1]. Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави [1, ст. 3]. Отже, створення гідних умов життя людини перш за все передбачає обов'язок органів виконавчої влади (їх службовців) здійснювати активні дії по створенню організаційних умов для дієвого захисту людини та об'єктів навколишнього природного середовища від дії негативних чинників. Відповідно до наведеного звернемось до інших положень Конституції, якими визначено сукупність правових норм, що обумовлюють питання захисту людини та об'єктів навколишнього природного середовища від дії негативних чинників.

Земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони є об'єктами права власності Українського народу [1, ст. 13]. Від імені Українського народу права власника здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування в межах, визначених цією Конституцією. Кожний громадянин має право користуватися природними об'єктами права власності народу відповідно до

© Собовий О.М., 2018

закону. Власність зобов'язує. Власність не повинна використовуватися на шкоду людині і суспільству, кожен зобов'язаний не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині, відшкодовувати завдані ним збитки [1, ст. 14, 66]. Кожен має право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди. Кожному гарантується право вільного доступу до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також право на її поширення. Така інформація ніким не може бути засекречена [1, ст. 50]. Як зазначають Г.О. Білявський, Р.С. Фурдуй та І.Ю. Костіков, зокрема однією з причин незадовільного стану навколишнього природного середовища є відсутність постійної об'єктивної інформації для громадян України про його забруднення, причини, про винуватців забруднень і вжиті заходи для поліпшення ситуації [2, с. 340]. Зауважимо, що за відсутності конституційного і законодавчого процедурного механізму прийняття нормативно-

правових актів і погодження їх змісту з громадянами, як це зазвичай здійснюється у розвинених зарубіжних країнах, отримання інформації не зможе призвести до оптимальних змін сталого порядку.

Конституцією встановлено, що забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи - катастрофи планетарного масштабу, збереження генофонду Українського народу є обов'язком держави [1, ст. 16]. Проте, факти свідчать про протилежне. Професор М.В. Курик, директор Українського інституту екології людини, відзначає, що міжнародною конференцією з проблем навколишнього середовища Європи (Будапешт, 23-25 липня 2004 року) Україна визначена країною екологічної депопуляції населення [3]. Україна віднесена до регіону Євро-В, яка характеризується високою смертністю дорослих і низькою дитячою смертністю. М.В. Курик наголошує, що віднесення України до вказаного регіону по суті означає, що екологічний стан країни катастрофічний, і відповідно, для країни має місце демографічна катастрофа, яка з кожним роком поглиблюється. Він констатує, що: з 1993 року корінне населення України вимирає; за роки незалежності з карти України зникло 305 сіл, із 52 мільйонів українців залишилось 46 і це свідчить про демографічну кризу.

Постійний представник ПРООН в Україні Ф. М. О'Доннелл [4] зазначає, що не зважаючи на те, що існують численні екологічні закони, укази й постанови, в Україні дотепер не було всеохоплюючого національного документа у сфері захисту навколишнього природного середовища. Ф. М. О'Доннелл звертає увагу на те, що підготовленою експертами ООН доповіддю «Національна екологічна політика України: оцінка й стратегії розвитку» констатовано, що серед населення України росте число випадків хронічних захворювань і спостерігається ослаблення імунітету. На відміну від інших держав Європи, винні у забрудненні навколишнього середовища не розплачуються за спричинену довікільню шкоду. В цілому обсяги шкідливих викидів на душу населення в Україні перевищують такі самі показники для розвинутих держав у декілька разів. Добре відомий європейський принцип, за яким забруднювачі навколишнього середовища платять за заподіяну шкоду, не застосовується в Україні належним чином. Крім того, функції економічного стимулювання дотримання екологічних вимог ще недостатньо розвинені і не примушують підприємства-забруднювачів змінювати їхні технології виробництва на природозахисні.

Існування обумовлених проблем ми пов'язуємо з конституційними приписами, відповідно до яких обов'язки і відповідальність покладені на абстрактно-філософську категорію «держава» [1, ст. 3, 56], безпосередні ж виконавці завдань та функцій держави наділені лише повноваженнями [1, ст. 6], що загалом не може сприяти реалізації принципів демократичної, соціальної і правової держави.

З огляду на зміст ст. 6 можна зробити висновок, що реалізація положень щодо захисту людини та об'єктів навколишнього природного середовища від дії негативних чинників містять декларований характер, оскільки не передбачають механізму реалізації обумовлених Конституцією гарантій. Отже, формування єдиної державної політики щодо захисту людини та об'єктів навколишнього природного середовища від шкідливого впливу негативних чинників повинно ґрунтуватись на конкретизації завдань, функцій, обов'язків і відповідальності безпосередніх виконавців органів виконавчої влади, як це зазвичай передбачено законодавством розвинених правових країн.

За умов невизначеності і декларованого характеру положень Конституції, засади захисту людини та об'єктів навколишнього природного середовища від шкідливого впливу негативних чинників, використання природних ресурсів, виключної (морської) економічної зони, континентального шельфу, організації та експлуатації енергосистем віддано на відкуп законодавцю [1, п. 5 ч. 1 ст. 92]. Важливо зауважити, що при цьому попередній конституційний контроль проектів законів, як це, наприклад, передбачено конституціями Швеції, Франції та Фінляндії [5, с. 173-178] Конституцією України не передбачений. Відтак, за наведених умов діє

принцип верховенства закону, замість принципу верховенства права. Яскравим прикладом цьому можна назвати, наприклад положення ст. 78 Кодексу України про адміністративні правопорушення [6]. Так, із змісту статті вбачається, що: «викид забруднюючих речовин в атмосферне повітря без дозволу» спеціально уповноваженого органу виконавчої влади слід вважати правопорушенням; викид же забруднюючих речовин в атмосферне повітря «з дозволу» не є правопорушенням.

Наведене дає також підстави зробити висновок, що статтями 3, 56, 66 Конституції узаконено одностороннє регулювання обов'язків і відповідальності, оскільки їх виконання покладено на громадян і абстрактно-філософську категорію «держава». Безпосередні ж виконавці, якими є органи виконавчої влади та їх службовці, знаходяться поза межами дії означених інститутів. З цього приводу варто навести висловлювання професора Боннського університету І. Ізензее, який відзначає (мовою оригіналу): «Задача конституции правового государства состоит в том, чтобы обеспечить свободу его граждан и связанность государственной власти правом, а не в том, чтобы санкционировать гражданские обязанности и условия осуществления государством его функции. Вот почему Основной закон провозглашает связанность законом и правом как исполнительной власти, так и правосудия, а не законопослушание гражданина, хотя, конечно, предполагает его необходимость» [7, с. 8].

Потреба приведення законодавства України у цивілізований стан, який відповідатиме досвіду розвинених країн, безпосередньо впливає із положень статей 1, 3, 8 Конституції України та Резолюцій ПАРЕ [8]. Резолюціями констатується, що: законодавство та практика України не відповідають стандартам і принципам ООН, стандартам, закріпленим в Європейській конвенції з прав людини та рішеннях Європейського Суду з прав людини в частині індивідуальних та загальних заходів, що можуть вимагатись; реформи в Україні у багатьох сферах стримуються існуючими конституційними положеннями, якими створюються перешкоди для запровадження реформ, необхідних для виконання Україною своїх зобов'язань перед ЄС; єдиний шлях, яким можна забезпечити довготривалу стабільність у державі, є необхідність конституційних змін, які встановлять чіткий розподіл влад, а також запровадять належну систему стримувань і противаг між та всередині виконавчої, законодавчої та судової гілок влади тощо. Приєднання України до Угоди про заснування Світової організації торгівлі та до Угоди про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами обумовлює обов'язок приведення чинного законодавства у відповідність до законодавства Співтовариства [9].

Французький адміністративіст Ж. Ведель відзначає, що управління і адміністративне право ні з точки зору педагогічної, ні з точки зору теоретичної не можуть бути визначені самі по собі. Їхнє визначення може бути дане тільки виходячи з конституції [10, с. 25]. Перефразучи вислів науковця, можна сказати, що визначення питань правової регламентації захисту людини та об'єктів навколишнього природного середовища від дії негативних чинників, в тому числі що стосується належного державного управління у означеній сфері, може бути дане тільки виходячи з конституції. Належне державне управління у відповідності з Рекомендацією Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам має бути забезпечене високоякісним законодавством, яке повинне бути адекватним і послідовним, яким, зрозумілим і доступним [11]. Основою вимог належного державного управління є конкретизація завдань, функцій, обов'язків і відповідальності службовців представницьких інституцій держави. На жаль, Конституція України наділила цю категорію лише повноваженнями.

Всесвітньою Хартією природи, прийнятою 1 січня 1982 року на 37 сесії Генеральної Асамблеї ООН, зокрема зазначено, що: екосистеми і організми, а також ресурси землі, моря і атмосфери, що використовуються людиною повинні управлятися таким чином, щоб можна було забезпечити і зберегти їхню оптимальну і постійну продуктивність, але без шкоди для цілісності тих екосистем або видів, з якими вони співіснують; принципи, викладені в Хартії, повинні знайти відображення в законодавствах і практиці кожної держави, а також на міжнародному рівні; кожна людина повинна мати можливість брати участь індивідуально або колективно в процесі

розробки рішень, зокрема що стосується захисту прав людини та навколишнього природного середовища [12, п. 4, 14, 23]. Такий механізм в Україні відсутній.

З огляду на вітчизняні проблеми надзвичайно велику роль у переосмисленні чинного законодавства відіграє аналіз досвіду розвинених зарубіжних країн у сфері правового регулювання захисту людини та об'єктів навколишнього природного середовища від дії негативних чинників. Особливий інтерес ми вбачаємо у аналізі конституцій зарубіжних країн. Французький вчений Р. Давид [13, с. 8, 15] писав, що порівняльне право дає можливість краще пізнати національне право і удосконалити його. Наука права універсальна. Порівняльне право - один з елементів такого універсалізму, особливо важливого в наш час, воно відіграє і покликано відігравати першорядну роль для вивчення і прогресу права. Порівняльне правознавство збільшує запас рішень і безперечно призводить до критики національного права і політики права.

Звернемось до Конституції Швейцарської Конфедерації [14, с. 225-226]. Стаття 5 присвячена «принципам дій правової держави» [14, ст. 5]. Вони полягають у наступному: 1) основою і межею державних дій є право; 2) державні дії повинні здійснюватись в публічних інтересах і бути домірними; 3) державні органи і приватні особи повинні діяти сумлінно; 4) Союз і кантони повинні дотримуватись вимог міжнародного права. Відповідно до зазначеного ст. 6 закріплює положення стосовно індивідуальної відповідальності: «Кожна особа відповідальна за себе самого і сприяє відповідно до своїх сил вирішенню завдань у державі і суспільстві».

Стаття 9 Конституції Конфедерації регламентує питання захисту людини від сваволі державних органів і дотримання ними сумлінності: «Кожна особа має право на сумлінне ставлення до неї з боку державних органів, що виключає сваволлю». Іншими словами, Конституцією визначально встановлена заборона сваволі з боку адміністрації (їх службовців), їх відповідальність.

Порівняльний аналіз наведених статей із статтями 1, 3, 6 Конституції України дає підстави зробити висновок, що належне державне управління в Україні, вимоги до якого визначені Рекомендацією Комітету Міністрів Ради Європи, не може бути реалізоване в силу двох об'єктивних причин, якими є: декларативність (показовість) їх змісту; легалізація влади «без обов'язків і відповідальності».

Питання захисту людини та об'єктів навколишнього природного середовища від дії негативних чинників Конфедерацією перш за все пов'язується з просторовим плануванням (розділ 4). Так, статтею 73 введено поняття «сталість». Відповідно до зазначеного Конституція встановлює, що Союз і кантони повинні прагнути до урівноваженого на тривалий час співвідношення між природою і її спроможністю до відновлення, з одного боку, і навантаженням на неї з боку людини - з іншого.

З метою захисту людини та об'єктів навколишнього природного середовища від дії негативних чинників або інших обтяжуючих впливів Союз видає відповідні приписи [14, ст. 74]. Союз покладає на себе турботу опікуватись щодо запобігання таких впливів. Частиною 2 статті встановлено, що витрати по їхньому запобіганню й усуненню несуть винуватці.

Союз встановлює принципи просторового планування [14, ст. 75]. Воно покладається на кантони і служить доцільному і ощадливому використанню землі і упорядкованому заселенню країни. Союз заохочує і координує зусилля кантонів і співробітничает з ними. Союз і кантони при виконанні своїх завдань повинні враховувати вимоги просторового планування.

Об'єктами навколишнього природного середовища, що підлягають захисту у відповідності з Конституцією, визначені водні ресурси і ліси [14, ст. 76, 77]. Конституцією встановлено, що Союз покладає на себе і кантони турботу щодо ощадливого використання і захисту водних ресурсів, а також обов'язок перешкоджати їх забрудненню негативними чинниками. Союз встановлює принципи, що стосуються: питань збереження і виявлення водних ресурсів, використання вод для виробництва енергії і з метою охолодження, а також стосовно інших втручань у кругообіг води. Він видає приписи про захист водних ресурсів, про забезпечення пропорційних кількостей залишків води, про гідротехнічне будівництво, про безпеку водо опірних споруд тощо. Водними

ресурсами розпоряджаються кантони. Вони можуть у межах союзного законодавства стягувати збори за водокористування. Союз має право використовувати водні ресурси для своїх транспортних підприємств, сплачуючи за це збір і відшкодування. Союз покладає на себе обов'язок створення таких умов, щоб могли виконуватись захисні, економічні і соціальні функції лісів. Відповідно до зазначеного він встановлює принципи захисту, охорони і збереження лісів. Останній принцип заохочується.

Статтею 78 Конституції Конфедерації встановлено, що Союз при виконанні своїх завдань бере до уваги інтереси захисту об'єктів навколишнього природного середовища і рідного краю. Він здійснює заходи із збереження ландшафтів, краєвидів, історичних місць, а також пам'яток природи і культури; він зберігає їх у первозданному вигляді, якщо цього вимагає публічний інтерес. Він підтримує зусилля по збереженню природи і рідного краю і набувати або гарантувати за договором або за допомогою вилучення власності об'єкти, що мають загальношвейцарське значення. Союз видає приписи щодо захисту тваринного і рослинного світу і для збереження їх життєвого простору в природному різноманітті. Він охороняє зникаючі види від винищення. Болота і болотисті ландшафти особливої краси і загальношвейцарського значення підлягають захисту і охороні. Там не дозволяється: зводити споруди, вживати заходи щодо зміни землі. Винятками є спорудження, що слугують захисту або використанню болот і болотистих ландшафтів, що раніше вже використовувались для сільськогосподарського призначення.

Союз встановлює принципи щодо здійснення рибальства і полювання, з метою збереження різноманіття видів риб та диких видів ссавців і птахів [14, ст. 79].

Статтею 80 регламентуються питання захисту і охорони тварин (утримання тварин і догляд за ними; здійснення дослідів на тваринах і втручання в живу тварину; вживання тварин; ввезення тварин і продуктів тваринного походження; торгівлю тваринами і їх транспортування; умертвіння тварин). Виконання цих приписів знаходиться в компетенції кантонів.

Не меншої уваги заслуговують положення ст. 104, якою регламентуються питання сільського господарства. Нею встановлено, що Союз покладає на себе турботу, щоб сільське господарство було усталеним і орієнтованим на ринок виробництвом, яке повинно вносити істотний вклад в: а) надійне постачання населення; б) збереження природних основ життя і підтримку культурного ландшафту; с) децентралізоване заселення країни. Союз заохочує землеробські селянські господарства. Він спрямовує свої заходи на те, щоб сільське господарство виконувало свої багатофункціональні завдання. З метою реалізації зазначеного Союз наділяється Конституцією наступними повноваженнями і завданнями: а) він поповнює селянські доходи прямими виплатами для досягнення пропорційної компенсації за вироблену продукцію за умови доведеності виконання екологічних вимог; б) він заохочує економічно доцільними стимулами форми виробництва, які особливо близькі до природи, зберігають навколишнє природне середовище і тваринний світ; с) він видає приписи, що зобов'язують декларувати походження, якість, метод виробництва і спосіб переробки продовольчих продуктів; d) він опікується питаннями захисту навколишнього природного середовища від шкоди, що заподіюється надмірним використанням добрив, хімікатів і інших допоміжних матеріалів; e) він заохочує дослідження, консультації і навчання у галузі сільського господарства, а також надавати інвестиційну допомогу; f) він видає приписи для зміцнення селянського землеволодіння. Для реалізації обумовлених заходів Союз використовує цільові кошти, що призначені для сфери сільського господарства і спільні союзні кошти.

Яким же чином положення Конституції Швейцарської Конфедерації впливають на економічний і соціальний розвиток держави? На сьогодні сільське господарство Конфедерації характеризується високою врожайністю і продуктивністю праці. За рахунок власного виробництва забезпечується 60 % потреб країни в с/г продукції. У країні розвинене виробництво зернових культур, широко поширене розведення великої рогатої худоби м'ясного і молочного напрямку. Промисловість Швейцарії спеціалізується на виробництві високотехнологічної продукції.

Провідними галузями є машинобудування і мікроелектроніка, хімічна, харчова, електротехнічна, годинникова і фармацевтична промисловість [15, с. 2].

Варто також відзначити, що реалізації конституційних приписів в повній мірі сприяє закон Швейцарської Конфедерації про адміністративні процедури [16]. Як вбачається із змісту закону, одним із його принципів, який безпосередньо ґрунтується на приписах ст. 5 Конституції Швейцарської Конфедерації, є принцип легальності (законності), суть якого полягає в тому, що право являє собою як основу, так і «обмежувач» будь-яких дій представників адміністративних органів держави. Під правом розуміються не тільки закони, але й інші правові джерела, що містять норми, які створюють права й обов'язки. Метою вказаного принципу є реалізація адміністративних процедур в межах, визначених правом, перетворення права в «обмежувач» адміністративної діяльності, а також забезпечення захисту прав індивідуума від втручання з боку представників адміністративних органів держави. Саме тому ухвалені рішення підлягають опублікуванню до набрання ними чинності, що дає право людини (групі осіб) право на оскарження неправомірних рішень адміністрації [16, статті 30 (а), 36, 38].

На жаль, досвід Швейцарської Конфедерації, зокрема США [17] та ФРН [18, с. 78, 411, 412], щодо «процедуралізації» дій адміністрації шляхом прийняття єдиного законодавчого акту про адміністративну процедуру, Україною проігнорований. Натомість, прийнято Закон про платні адміністративні послуги [19], який не має жодної спільної ознаки з законами розвинених зарубіжних країн про адміністративну процедуру.

З огляду на викладене є підстави зробити висновок, що конкретизація і переосмислення (переосмислення і конкретизація) положень Конституції України має надзвичайно важливе значення для забезпечення належної законотворчої та правозастосовної практики, створення гідних умов життя людини та захисту її конституційних прав, належного державного управління у всіх сферах суспільного буття, захисту людини та об'єктів навколишнього природного середовища від дії негативних чинників тощо.

Література:

1. Конституція України : Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року [Із змінами, станом на 01.02.2011] // Відомості Верховної Ради України, 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Білявський ГО. Основи екології: Підручник / Г.О. Білявський, Р.С. Фурдуй, І.Ю. Костіков. – 2-ге вид. – К.: Либідь, 2005. – 408 с.
3. Курик М.В. Довкілля та здоров'я людини / День, № 106 (2008). – [Електронний ресурс]. – режим доступу : <http://www.day.kiev.ua/uk/article/cuspilstvo/dovkillya-ta-zdorovya-lyudini>.
4. Представництво ООН в Україні / [електронний ресурс]. – режим доступу : <http://www.un.org.ua/ua/information-centre/news/327-2007-06-14>.
5. Могунова М.А. Государственное право Финляндии / М.А. Могунова. – М. : «Городец», 2005. – 368 с.
6. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки від 7 грудня 1984 року № 8073-X [Із змінами станом на 04.07.2013] // Відомості Верховної Ради УРСР, 1984. – № 51. – С. 1122.
7. Государственное право Германии. В 2 т. Сокращенный перевод немецкого семитомного издания. Т. 1 / Отв. ред. : Топорнин Б.Н. [перевод с нем. Ю.П. Урьяс, Л.Д. Юдина, Л.В. Головина и др.]. – М. : Институт государства и права РАН, 1994. – 311 с.
8. Резолюція 1466 (2005) Парламентської Асамблеї Ради Європи «Про виконання обов'язків та зобов'язань Україною»: Прийнято Парламентською Асамблеєю Ради Європи 5 жовтня 2005 року // Офіційний сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_611; Резолюція 1755 (2010) Парламентської Асамблеї Ради Європи «Функціонування демократичних інституцій в Україні»: Прийнято

Парламентською Асамблеєю Ради Європи 4 жовтня 2010 року // Офіційний сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_a19.

9. Протокол про вступ України до Світової організації торгівлі (Женева, 5 лютого 2008 року) [Протокол ратифіковано Законом № 250-VI від 10.04.2008, ВВР. –2008. – № 23. – Ст.213] // Офіційний сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/981_049.

10. Ведель Ж. Административное право Франции / Ведель Ж. ; [пер. с фр. Энтин Л.М.]; под ред. : Крутоголов М.А. – М. : «Прогресс», 1973. – 512 с.

11. Рекомендация CM/Res (2007) 7 Комитета Министров государствам членам о надлежащем государственном управлении : принята Комитетом Министров Совета Европы 20 июня 2007 года / Офіційний сайт Європейського Союзу [Електронний ресурс]. – режим доступу : www.europa.eu.int.

12. Всемирная Хартия природы Международное публичное право. Сборник документов. Т. 2. – М. : БЕК, 1996. – С. 132-135.

13. Давид Р. Основные правовые системы современности / Рене Давид, Камилла Жоффре-Спинози.; [пер. с фр. В.А. Туманова]. – М. : «Международные отношения», 1999. – 400 с.

14. Экологические положения конституций: сборник / [Е.А. Высторобец, Д.С. Велиева, А.Ю. Винокуров и др.] под. ред. Е.А. Высторобца; предисл. Ю.С. Шемшученко. – М. – Уфа : МИРмПОС, Центр интерэкоправа ЕвразНИИПП, 2012. – 385 с.

15. Деловая Швейцария. Том V. Экономика и связи с Россией в 2003-2005 годах. – Москва : ФГУП «ПИК ВИНТИ», 2005. – 47 с.

16. Федеральный закон Швейцарской Конфедерации об административных процедурах от 20 декабря 1968 года // Национальный центр законодательства и правовых исследований Республики Беларусь http://www.center.gov.by/debur/docs/law/swiss_rus.htm.

17. Administrative Procedure Act (5 U.S.C. Subchapter II) / The U.S. National Archives. – [Електронний ресурс]. – режим доступу: <http://www.archives.gov/federal-register/laws/administrative-procedure/>.

18. Шмідт-Ассманн Е. Загальне адміністративне право як ідея врегулювання: основні засади та завдання систематики адміністративного права / Ебергард Шмідт-Ассманн ; [пер. з нім. Г. Рижков, І. Сойко, А. Баканов] ; відп. ред. О. Сироїд. – [2-ге вид., перероб. та доповнене. – К. : «К. І. С.», 2009. – 552 с.

19. Про адміністративні послуги: Закон України від 6 вересня 2012 року № 5203-VI [Із змінами станом на 04.07.2013] // Офіційний вісник України, 2012. – № 76. – Ст. 3067.